

SOTSIOLINGVISTIKANING FAN SIFATIDA VUJUDGA KELISHI, SABAB VA OMILLAR

Qurbonova Maftuna

Magistr Termiz davlat Universiteti Termiz, O'zbekiston

Tel: +99894-463-46-68

Annotatsiya

Tezisning maqsadi Sotsiologiya fanining yuzaga kelish sabablari va tilshunoslik taraqqiyotida tutgan o'rnini yoritib berish.

Tayanch so'zlar: Sotsiologiya, Strukturalizm, semiotika, falsafa, taraqqiyot, ijtimoiy jarayon, ijtimoiy muloqot.

Hozir kunda o'sib borayotgan ijtimoiy jarayonda fan va texnikaning taraqqiyoti beqiyos desak adashmaymiz. Va bu holat har bir sohaga yangilik olib kirishni talab qiladi, bu esa har bir davrda ham o'z aksini topgan. Tilshunoslik taraqqiyoti ham bundan mustasno emas. XX asr o'rtalarida vujudga kelgan sotsial o'zgarishlar tufayli tilshunoslik fani ham boshqa fanlar qatori jadal sur'atlar bilan rivojlana boshladi. Negaki tilshunoslikni endi shakl emas balki ijtimoiy muloqot jarayonidagi nutqiy munosabat qiziqтира boshlagan edi va bu esa tilshunoslikning yangi sohasi bo'lmish Sotsiologiyaning vujudga kelishiga sababchi bo'ldi. Endi til jamiyat bilan bog'liq holatda o'rganila boshladi. Sotsiologiya fani faqat tilshunoslik va jamiyatshunoslik fanlari orasidagi munosabatlarni emas, balki falsafa, ijtimoiy psixologiya, etnografiya, tarixga va boshqa fanlarga oid masalalarni ham qamrab oladi.

Fanda ushbu yo'nalishga bo'lgan qiziqishning kuchayishi turli sabablarga bog'liq bo'lib, ular quyidagilar:

1. Jamiyatning ilmiy asoslangan til siyosatiga bo'lgan ehtiyoji.
2. Struktural tilshunoslikning tilning faqat ichki tuzilishini o'rganishga bo'lgan qiziqishi.

Sotsiologiyaning dunyoga kelishiga asosiy sabablardan biri XX asrning 30-yillarida maydonga kelgan strukturalizm hisoblanadi. Strukturalizm tilni asosan bir tomonlama o'rganishni, tilning tuzilishi va uni tashkil etuvchi birliklar orasidagi munosabatlarni o'rganishni tilga oid boshqa masalalardan ustun qilib qo'ydi. Va buning natijasida til birliklariga xos bo'lgan shakl va ma'no birligini rad etib, faqat

shaklni o'rganishga e'tibor qaratildi. Bu esa ko'p o'tmay, bu oqimning inqirozga uchrashiga olib keldi, chunki u qo'yilgan maqsadlarni uzil-kesil hal qila olmadi. Tilning yashashi va rivojlanishi bu tilda gaplashuvchi jamiyat bilan uzviy bog'liq ekani ravshan bo'lib qoldi.

An'anaviy tilshunoslik lisoniy birliklarni faqat shakliy tomondan o'rganishga e'tibor qaratdi. Bunday qarash, ayniqsa, tilga semiotik nuqtai nazardan yondashish, belgini faqat shakldan iborat deb hisoblash natijasida yana ham kuchaydi. Natijada lisoniy birliklarning o'zi ifodalayotgan obyektiv borliq bilan munosabati e'tibordan chetda qoldi. Keyinchalik tilni bunday o'rganish bir yoqlama ekanligi, shaklni ma'nodan uzib bo'lmasligi ayon bo'ldi va natijada lisoniy birliklarning ma'no tomoniga e'tibor kuchaydi. Tilshunoslikda sintaktik tadqiqotlar ko'laminig oshishi natijasida ma'lum bo'ldiki, lisoniy birliklarning shakl va mazmun tomonidan ta'rifi ham tilni to'liq izohlash imkonini bermaydi. Lisoniy birliklarni kontekst, nutq vaziyati bilan bog'lab o'rganishgina ularning ma'nosini to'g'ri tushunish imkoniyatini yaratadi.

Masalan, Rayhon dasturxon ustiga tort tortdi. Hammang o'z aravangni tort. Qo'lingni tort. Menga ham besh kilo uzumingdan tort.

Bu yerda tort so'zi nutqdagi vaziyatga qarab shakl va ma'no jihatidan turlicha farqlanadi. Bu esa Sotsiolingvistikaning asosiy kuzatuv obyekti hisoblanadi. Yana quyidagi misollarga ham to'xtalib o'tamiz:

-To'g'ri aytasiz, -dedi Xasanali, -ammo men ham uning dardiga bir necha kunlab tushunmay yurgan edim.

-Xo'sh, dardi?

-Muhabbat (xabar).

-Muhabbat (so'roq)?

-Muhabbat! - deb takrorladi Xasanali (tasdiq).

(A.Qodiriy, O'tgan kunlar)

Bunim yo'q, unim yo'q,

Uyimda unim yo'q,

Ishimda unim yo'q,

Aytishga unim yo'q. (Kamiy)

Bunday misollarni ko'plab keltirishimiz mumkin. Rus tilshunos olimi L.S.Kovtunning e'tirof etishicha, hozirgi zamon rus adabiy tili lug'atida "sidi" (o'tirmoq) so'zining o'ndan ortiq ma'nolari bo'lib, ular matnda, ya'ni nutq jarayonida o'z aksini topadi. Negaki shaklda bitta mano anglatgan so'z nutqiy

jarayonga moslashib, o'zining qat'iy ma'nosidan ancha chekinib, ko'chma ma'nolarni ham qamrab oladi.

Zamonaviy sotsiologiya asoschilaridan biri hisoblangan amerikalik tadqiqotchi Uilyam Labov sotsiologiyaga quyidagicha ta'rif berib o'tadi. Uning fikriga ko'ra "til ijtimoiy kontekstda o'rganiluvchi fan". Agarda biz o'sha noaniq ta'rifni to'liq tahlil qilsak Sotsiologiya bu tilning o'zini emas, balki undan foydalanuvchi odamlarning qay darajada undan foydalana olishiga qaratilishini anglab olamiz.

Sotsiologiya bu yevropalik tilshunos olim N. Homskiyning tilshunoslik nazariyasidan farqli o'laroq, ma'lum bir tilda faqat to'g'ri bayonotlarni yaratadigan ideal ona tilida so'zlashuvchi shaxslar bilan emas, balki o'z nutqida me'yorlarni buzadigan, xatolarga yo'l qo'yadigan haqiqiy odamlar bilan shug'ullanadigan tilshunoslik sohasi. Bundan ma'lum bo'ladiki tilni sotsiologiyalik yondashuv tomonidan o'rganish obyekti tilning ijtimoiy jarayondagi faoliyati hisoblanadi.

Sotsiologiya fanining barcha taraqqiyot bosqichlari ushbu fanning obyekti - insonning jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarish, voqea-hodisalarni bevosita kuzatishi bilan bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Bu kuzatish o'z ko'lamiga ko'ra juda keng bo'lib, ijtimoiy hayotda kechayotgan hech bir jarayon inson nazaridan chetda qolmaydi. Shu tarzda har bir sohada tilning o'ziga xos vazifaviy ko'rinishi vujudga kelib, ushbu o'ziga xoslik aynan shu jabhadagi kommunikativ jarayonda o'z ifodasini topadi.

Sotsiologiyalik tadqiqot manbasi nutq jarayoni va uning birliklaridir. Shu xususiyati bilan sotsiologiya tilshunoslikning barcha maktab va oqimlaridan tubdan farq qiladi. Sotsiologiya ma'lum bir sharoitda ma'lum bir axborotni nutq birliklari vositasida tinglovchiga yetkazish, uning tinglovchiga ta'siri masalalarini o'rganadi va o'rgatadi.

Sotsiologiyalik tadqiqotlarga qiziqishning asosiy sabablaridan biri hisoblangan til siyosati kundan-kun keskinlashib bormoqda. Jahonning ko'pgina mamlakatlarida, ayniqsa, Osiyo va Afrika mamlakatlarida shu vaqtga qadar til muammosi o'z yechimini topgan emas. Hatto Hindistonda yirik mamlakatda hanuzgacha ingliz tili o'z hukmron mavqeyini saqlab qolmoqda

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan keyin, yurtimizda demokratik jamiyatga asos solina boshlandi. Bu tuzum jarayonlari mazmun va mohiyatiga ko'ra avvalgi jarayonlardan tubdan farq qilib, ijtimoiy hayotimizning har bir sohasida o'z aksini topmoqda. Sodir bo'layotgan ushbu jarayonlar ijtimoiy-gumanitar va tabiiy fanlarga

ham o'z ta'sirini o'tkazib, ularda ushbu jarayonlarni ifodalaydigan ma'no va tushunchalarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ushbu o'zaro munosabat natijalari har qaysi fanda o'ziga xos tarzda ifodalanib bormoqda. Chunonchi, jamiyat bilan tilshunoslik o'rtasidagi munosabat bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика.- М: Аспект-пресс, 1996.
2. Юсселер М. Социолингвистика. - Киев: Виша школа, 1987.
3. Labov W. Phonological correlates of social stratification // AA. – Vol. 1964.
4. Alpatov V.M. Til siyosati. M., 1999 yil.